

Овдійчук, Л. М. (2015). Хронотоп як жанротворчий чинник у сучасній фантастиці та фентезі для дітей. [У:] *Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (Літературознавство)*, № 2 (16), с. 202–207.

Ставицька, Л. О. (1986). Про характер взаємодії індивідуально-поетичного стилю і літературної мови. [У:] *Мовознавство*, № 4, с. 61–65.

Ухтомский, А. А. (2002). *Доминанта. Статьи разных лет. 1887–1939*. Санкт-Петербург, 448 с.

Подано до редакції 22.04.2018 року

Прийнято до друку 18.05.2018 року

УДК 821.161.2.0(092)

УКРАЇНСЬКІ ПАСІОНАРІЇ НЕПАСІОНАРНОГО СТОЛІТТЯ. СИМОН ПЕТЛЮРА, СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ, ОЛЕНА ТЕЛІГА

Павло Ямчук

кандидат філологічних наук, доктор філософських наук, професор, академік АН ВО України, професор кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва (Умань, Україна)

e-mail: jamchuk1972@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4158-1641

У пропонованій статті вивчаються малодосліджені, з огляду пасіонарності, в добу УНР та подальшу епоху Розстріляного Відродження, аспекти діяльності українських літературознавців і діячів вітчизняного національного та громадсько-політичного становлення ХХ ст. Вивчення місця і ролі в українській історії і культуротворенні першого віце-президента ВУАН у 1923–1929 роках, видатного вченого-літературознавця акад. С. Єфремова та літературознавця і державного діяча С. Петлюри автор статті подає із залученням рецепції їхніх феноменів видатним українським поетом і філософом Є. Маланюком. Також у статті досліджено позицію акад. Єфремова в той час, коли він перебував, як обвинувачуваний, під сфабрикованим ГПУ ССРСР, судом на процесі Спілки Визволення України. У статті проведено світоглядні паралелі між позицією С. Єфремова на процесі СВУ та ідейними засадами, що їх обстоювала Олена Теліга у своїх працях та повсякчасній діяльності як діяч антигітлерівського Опору. У цьому ж контексті вивчається сутність феномену українського духовно-інтелектуального й буттєвого спротиву тоталітарній ідеології й практиці, осмислюються його базисні константи. Зокрема, йдеться про оборону академіком Єфремовим на процесі СВУ ув'язненого і висланого ГПУ за межі України визначного вітчизняного вченого-візантолога, академіка ВУАН Харламповича, про захист підсудним Єфремовим вітчизняної духовної самобутності та національно-культурної ідентичності. Окремо вивчаються, значною мірою вдалі, спроби акад. Єфремова захистити одного з фундаторів новітньої української національної педагогіки В. Дурдুকівського, благовісника УАПЦ В. Чехівського. Акцентується на осмисленні стратегії захисту підсудним на процесі СВУ С. Єфремовим 1930 року демократичних засад і традиційних для європейського українства ідеалів розвитку майбутньої незалежної Української держави. У статті акцентовано на запереченні С. Єфремовим як одним з ідеологів і творців новітньої Української державності 1917–1920 років будь-яких форм національного згноблення, пригнічення панівною нацією інших. Осмислення вищевказаних аспектів є важливим для українського й світового сьогодення.

Ключові слова: С. Єфремов; С. Петлюра; Є. Маланиук; Олена Телига; процес СВУ; незламність; опір російсько-радянському тоталітаризму; свобода.

Yamchuk Pavlo. Ukrainian Passionarity of Non-Passionary Century. Simon Petlura, Sergiy Efremov, Olena Teliha.

The article deals with the scantily explored aspects of the activities of Ukrainian literary scholars and doers of the national and socio-political formation of the twentieth century, with regard to passionarity, during the period of the UPR and the subsequent period of the Executed Renaissance. The author of the article presents the study of the place and role in Ukrainian history and culture of S. Efremov – the first Vice-President of VUAN in 1923–1929 years, an outstanding scientist and literary scholar and literary scholar, statesman S. Petlura, using the reception of their phenomena of outstanding Ukrainian poet and philosopher E. Malaniuk. The article also investigates the position of academician Efremov at the time, when he was as accused under the fabricated GPU of the USSR, by the court on the process of Union for the Liberation of Ukraine. The article presents the ideological parallels between the position of S. Efremov in the process of the IEDs and the ideological principles that were advocated by Olena Teliha in her writings and day-by-day activities as a doer of the anti-Hitler Resistance. In the same context, the essence of the phenomenon of Ukrainian spiritual-intellectual and existential resistance of totalitarian ideology and practice is studied and its basic constants are interpreted. In particular, it is a question of the defense of Academician Efremov during the process of the IEDs of the prisoner and prominent Ukrainian scholar-vizantologist, academician VUAN Kharlampovich who was expelled by GPU beyond Ukraine according to the protection of the defendant Efremov's national spiritual identity and national-cultural identity. Separately studied and largely successful attempts by akademikian Efremov to protect one of the founders of modern Ukrainian national pedagogics V. Durduktivskiy and V. Chekhovskiy – the evangelist of the UAOC. The article focuses on comprehension of the defense strategy of the defendant during the process of IEDs by S. Efremov's democratic foundations and the ideals of the future independent Ukrainians that are traditional for European Ukrainians in 1930. The article focuses on the objections of S. O. Efremov as one among ideologists and creators of the modern Ukrainian statehood of 1917–1920 years of all forms of national oppression, oppression of the dominant nation of others. Understanding of the above-mentioned aspects is important for wide-world modernity.

Keywords: S. Efremov; S. Petlura; E. Malaniuk; Olena Teliha; the process of IEDs; invincibility; the resistance to Russian-Soviet totalitarianism; liberty.

Актуальність теми. У житті кожного народу наявні моральні авторитети. Очевидність їхньої присутності є ясною як симпатикам цього народу, як репрезентантам його, так і ворогам. Власне кажучи, ці, останні, й засвідчують масштаб моральних авторитетів для певної нації якнайточніше. Адже якщо постать дрібна або здрібніла з часом, то чи варто ворогам її переслідувати? Чи потрібно з нею боротись і за життя, й – особливо – після фізичної смерті? В українській історії ідей та подій таких постатей вистачає. Хрестоматійний Іван Мазепа, після смерті якого 1709 року й досі скресають списи ненависників його ідей і діаріушу. Головний Отаман українського війська Симон Петлюра, якого в Парижі 1926 року вбив агент ГПУ. Лідери визвольної боротьби Євген Коновалець, Роман Шухевич, Степан Бандера. У новому Тисячолітті слід відновлювати, як стверджували ще стародавні римляни, *sine ira et studio*, тобто без гніву і пристрасті, саму сутність національної культурно-історичної пам'яті.

Особливо, коли йдеться про зумисне викреслені окупантами з вітчизняного культурного й соціально-гуманітарного обширу постаті творців і фундаторів українського Розстріляного Відродження, які були покликані й

могли зробити набагато більше, ніж встигли, до того, як їх репресували і закатували. Сам термін «Розстріляне Відродження», на наше переконання, необхідно осмислювати й трактувати не лише у звуженому літературознавчому дискурсі, а слід застосовувати до всього трагічного буття українців у ХХ ст. Хіба трагічна поразка Української гетьманської держави 1918 року або загибель УНР у 1920-му, катастрофа Карпатської України 1939 року, не згадуючи вже про багатомільйонні жертви Голодоморів, воєн і масштабних репресій, не є тим самим Розстріляним українським духовно-буттєвим Відродженням?

У філософсько-українознавчому есеї «Слово в десятиліття», присвяченому 10-м роковинам від дня вбивства Симона Петлюри агентом ГПУ ССРСР, визначний український мислитель, поет, громадський діяч Євген Маланюк, міркуючи про сам феномен С. Петлюри, з огляду на становлення новітньої української державності, зазначив: «Чому по розвалі російської тюрми народів долю України бере у свої руки не загальнознаний Мойсей національного руху, заслужений і таки справді великий історик Грушевський? Чому не запальний і надзвичайно тоді популярний письменник, видатний і ... відважний колись партійний діяч Винниченко? Чому не хтось із видатних генералів, хоча б той самий Кирей, що йому російська армія завдячувала організацією своєї артилерії ... Чому ж саме скромний журналіст і колишній бухгалтер, маловідомий навіть у невеличкім українським суспільстві – Симон Петлюра? ... на ці питання нема іншої відповіді, як слово, позичене з теології: *благодать*, харітас. Іншими словами – ласка Божя» (курсив Є. Маланюка. – П. Я.) [Маланюк 2017а, с. 499].

Осмилимо ці міркування поета-філософа в сучасному духовно-державницькому контексті. Привертає увагу ясне розуміння Є. Маланюком даного Волею Божою феноменальної особистості творчого, рятівного для самого духу і буття нації начала. Лише Сам Господь знає, кого обрати для тривалого і складного шляху відродження нації. У фінів у той же історичний період таким лідером став саме генерал російської царської армії Карл-Густав Маннергейм, яким захоплюються навіть сучасні московіти, відкриваючи йому в Санкт-Петербурзі пам'ятні дошки на пошану і видаючи масовим накладом його спогади під назвою «Лінія життя. Як я відділився від Росії». У Польщі такою пасіонарною особистістю став знаковий державний і військовий діяч Юзеф Пілсудський, який, так само як і К.-Г. Маннергейм, не побоявся бути причетним до відродження рідної нації та до її державотворчих процесів. У нас таким лідером, здатним на стусове «прямостояння», став далеко до народження Поета Симон Петлюра. Пасіонарність особистості провідника нації, здатність нехтувати минушим заради вічного є головним чинником розуміння феномену його особистості.

На жаль, ні М. Грушевський, як свідчать об'єктивні й неупереджені «Щоденники» С. Єфремова, ані В. Винниченко цій вимозі не відповідали. Що, втім, як цілком точно і слушно зауважує Є. Маланюк, не применшує ролі першого як справді великого історика, а другого – як чудового письменника і драматурга. Але бути великим істориком або талановитим драматургом – це істотно інший рівень причетності до життя й перспектив нації, ніж стати справді пасіонарним лідером свого народу в трагічні часи випробувань. Утім – наголосимо – все у Волі Божій. Саме тому ані творець російської артилерії – українець генерал Кирей, ані українець – гетьман Української держави російський генерал Скоропадський, ані творець правдивої драми про трагедію

України зламних часів «Між двох сил» В. Винниченко, якому В. Ленін, сам того не відаючи, зробив вікопомний комплімент як письменникові «Архіскверное подражаніє архіскверному Достоевському» не могли посісти в українській історії місця народженого в Полтаві «скромного журналіста і колишнього бухгалтера» Симона Петлюри.

Зрештою, нікого з них не вбили вороги України. Ні померлого власною смертю у власному французькому маєтку біля моря В. Винниченка, ні померлого в російському курортному Кісловодську М. Грушевського, ані померлого в Берліні П. Скоропадського. А зненавидженого всіма без винятку прихильниками імперсько-окупаційної ідеології, як безбожниками більшовіками-сталіністами, так і монархістами – прихильниками Воюючої Церкви, С. Петлюра було вбито в Парижі 1926 року. «Екстремі ся стикають», – часто цитує в «Щоденнику» відомий афоризм Івана Франка академік Єфремов. У випадку пасіонарної постаті С. Петлюри це твердження, як ніколи, актуальне.

«За что молятся автокефальные – я не знаю. Но подозреваю. Если же догадка моя справедлива, могу им посоветовать не тратить сил. Молитвы не дойдут. Бухгалтеру в Киеве не бывать» [Булгаков 1989, с. 497]. Так стверджував М. Булгаков у написаному й опублікованому 1923 року нарисі «Киев-город. Экскур в область истории». Той самий М. Булгаков, який дещо згодом вустами своєї героїні Маргарити проголошуватиме «всесильним» диявола, а не Господа-Вседержителя. Звідти ж походить і нахабне твердження автора нарису «Киев-Город»: «Молитвы не дойдут». По-перше. Як відомо кожному, хто вірить у Бога, *всі без винятку* молитви до Нього доходять. По-друге. Звідки автору екскурсу-доносу відомо, на що православним українцям у молитві, тобто у спілкуванні з Богом, слід витратити сили, а на що не слід? Говорячи про визначення жанру твору М. Булгакова «екскур-донос», ми не припустилися помилки. По-перше. Сама належність українців у безбожницькій імперії до Православної Церкви вже розглядалася владою як кримінальний злочин. По-друге. Належність до Української автокефальної Православної Церкви, де Господу моляться рідною, дарованою кожному народові Ним мовою, для окупантів була злочином ще більшим. Тому вказувати українцям, якою мовою молитись і за що молитися, не слід. А що українці навіть «во время люте», навіть після поразки державницьких змагань 1917–21 років були віддані як вірі в Бога, так і своїй духовно-національній ідентичності, то про це свідчить, серед безлічі подібних, такий історичний факт. С. Єфремов, який уже на той час віддалився від Церкви, фіксує у «Щоденнику» в записі від 19 вересня 1926 року таке цікаве для осмислення сучасним релігієзнавством та українознавством загалом спостереження: «Вернувся з Харкова з-під арешту митрополит Василь Липківський. Київ зробив йому справжню царську зустріч ... ніде по базарах та крамницях з квітками не зосталося квіток – усі були розкуплені задля привітання митрополита. Коло Софії робилося якимсь столпотвореніє вавилонське ... От тобі і боротьба з релігією!.. церква – то єдина продухвина для громадського почуття ...» [Єфремов 1997, с. 402].

Молитва в Українській Православній Церкві за пасіонарну, Богом даровану Україні особистість – Симона Петлюру, так само як тріумфальна зустріч ще однієї пасіонарної особистості, але вже духовного Відродження – митрополита Василя Липківського а рїогї є важким злочином в очах тих, хто прагнув назавжди окупувати свідомість і буття українців масштабною олжею. А власне – для тих, хто підступною рукою свого агента вбив С. Петлюру. Це – і молитви, про які лише «здогадується» і яких *боїться* автор нарису,

заспокоюючи себе і таких, як сам («молитви не дойдуть»), і квіти для зустрічі митрополита – форми особливого духовно-інтелектуального і буттєвого *мирного* Опору. Але в тому, що цей Опір є беззбройним і є свідомим, теж криється страх перед жертвами з боку тих, хто їх кривдить. М. Булгаков не міг не усвідомлювати цього. Як монархіст і прихильник «єдиної і неделімої», він закликає: «А память о Петлоре да сгинет» [Булгаков 1989, с. 498] Але його мріям і закляттям не судилося справдитись. Академік С. Єфремов ще тоді, 1926 року, зафіксував у «Щоденнику» таку реакцію в уярмленій Україні на вбивство за кордоном пасіонарного лідера українського національно-визвольного руху: «Всюди розмови про цю подію. Одноголосно говорять про большевиків. Вражіння велике. Чув на вулиці розмову: «“Хто вбив? Або з політичних мотивів або для грабунку. Але грабунку у Парижі на вулиці неможливий. Отже ...” – кінець фрази затерявся здаля, але він ясний ... Могилянська, що перекладає у редакції “Пролетарської Правди”, коли дано їй перекласти ... телеграму (про вбивство С. Петлори. – П. Я.) не вдержалась і розплакалась при всіх комуністах, що були в редакції. В друкарні “Книгоспілки” комуніст-робітник пустив якимось жартом і викликав загальне обурення і розправу кулаками од решти робітників. “Падлюки! душогубці! – гукали вони. ... дайте довідатись, скільки нам коштує ця смерть” ... Про Петлюру в Харкові нічого певного не знають. В низах не вірять, що його вбито, і обурені замахом надзвичайно» [Єфремов 1997, с. 378, 381].

Одна з центральних вулиць української столиці – сакрального міста Русі-України – Києва з 2018 року носить ім'я Петлори. «Бухгалтеру в Києве не бывать». «Память о Петлоре да сгинет». Не згинула й не згине. Не у вашій це владі. Євген Маланюк, міркуючи над проблемою знищення національної пам'яті та над феноменальними особистостями Розстріляного Відродження, певне, у заявленому вище розумінні його як явища масштабного, з гіркотою констатує: «Чи не прикінчили ... цілком “знані бандити” ніжного юнака й обдарованого поета Чумака та поета чину Чупринку? Як бачимо, способів у росіян більш, ніж досить, і радикальних серед них не бракує» [Маланюк 2017б, с. 350].

Як ми зазначили вище, свідомий Опір тотальному наступові окупаційної ідеології й практики чинили в 1920-х роках в Україні вже не збройно, а – інтелектуально. Чинили навіть тоді, коли ті пасіонарні особистості, хто опиралися цьому тоталітарному наступові і здатні були, внаслідок своєї природної пасіонарності, свого лідерства скеровувати людей у правильному напрямку, вже перебували на лаві підсудних на сфабрикованому процесі Спілки Визволення України (СВУ). Одним із чільних репрезентантів такого Опору, як і С. Петлора, був академік Сергій Єфремов. У цьому світоглядно-аналогійному контексті слід навести оцінку постаті акад. Єфремова, що її у філософсько-українознавчому есеї «Чергова лекція. (Нагінка проти Єфремова)» пропонує Євген Маланюк. Митець-мислитель стверджує: «Облишмо українофільську логіку і перейдемо на *державницьку*. З точки погляду російської державності черговий ... захід совітської влади щодо Єфремова є заходом цілком *закономірним*, і не нам ойкати, дивуватися й звивати до “соціалістичності”, харківського чи там київського генерал-губернатора. За ці 10 років на терені українськово воєннаво (а він дійсно “воєнний” округа” і не такі речі ... траплялися» (курсив усюди Є. Маланюка. – П. Я.) [Маланюк 2017б, с. 350]

Контекстуально пригадується афористична філософема з нещодавньої поетичної збірки «Мадонна перехресть» Ліни Костенко: «Ніякі звірства вже не дивина ...» [Костенко 2011, с. 13]. А ще – саркастичний рефрен зі «Щоденників» українського академіка про аналізовану Є. Маланюком нагінку 1928 року: «Гавкають. Пачками. Ураганим вогнем». Суголосність рецептивних дискурсів, явлених в Україні та за її межами на цю «нагінку на академіка Єфремова» – теж окрема тема й водночас неозоре поле для філософських, і філологічних, і – ширше – низки соціально-гуманітарних досліджень.

Конкретизуючи власне бачення постаті С. Єфремова в україноцентричному й українобудівничому вимірах, Є. Маланюк зазначає, іронічно стаючи на позиції цькувачів академіка: «Якщо у тебе було лише перо, коли твої приятелі знали шаблони, то як ти смієш “свайо сужденіє імєть”, коли всі агатангели ... при дверях ВУАН його давно вже не мають? Коли всі твої знайомі вимазані давно вже в совітськiм бруді й гноу, як смієш ти ще пам’ятати про гігієну?» [Маланюк 2017б, с. 351]. У цій антитетичній констатації («перо – шаблон») міститься ясна вказівка на пасіонарну перевагу пера («меча духовного», як називали слово вітчизняні середньовічно-барокові полемісти) академіка Єфремова, що поразки не зазнало над мілітарною потужністю, яка тимчасову поразку отримала. Посилює цю тезу і вказівка, що академік Єфремов залишився сам на сам з нищителями духу й буття українства, оскільки «всі ... знайомі вимазані давно вже в совітськiм бруді й гноу». Саркастична згадка про гігієну (моральну чистоту) криє в собі ще одну вказівку на винятковість, а отже, пасіонарність акад. Єфремова, на його не лише право, а й обов’язок залишатися моральним авторитетом для інших у часи випробувань.

Розгортаючи далі свої міркування, поет-мислитель так само антитетично й іронічно констатує: «З другого боку, коли усі – спідлилися, яке ж має право С. Єфремов носити авреол такої дивної для совітських умов людської гідності? Яке “згіршення” для решти світських підданих! Навкруги – “преданність власті”, любов до “руських” і “руської” культури ... сифіліс, “беспізорніє дітї”, віддані обличчя чекістів ... “совблагоденствіє” ... » [Маланюк 2017б, с. 351]. Поняття «людська гідність» (людині ХХІ ст. не може не спасти на думку аналогія з Револуцією Гідності), яка є «дивною для совітських умов», проте абсолютно природною для українського вченого, якого називали «совістю нації», є тим моральним орієнтиром, що не дозволив багатьом його сучасникам і майбутнім поколінням деградувати. Відданість владі та інші названі Є. Маланюком зовнішні атрибути цієї відданості, як довів пізніший перебіг історичних подій, були саме зовнішніми і не відбивали іманентної суті того, що насправді думали про окупаційну дійсність українці. Натомість саме буття пасіонарного вченого у великому просторі національної культури та історії робило цей простір іншим, насправду чистішим, якщо вжити доречну метафору Є. Маланюка. Із наведеного вище твердження митця-мислителя маємо такий висновок. Академік Єфремов був чесним з Україною. З епохою. Із самим собою. І саме тому, а не внаслідок приписаної йому міфічної «контрреволюційної діяльності», його було піддано репресіям, несправедливо засуджено і вбито.

Пасіонарну роль С. Єфремова, що виявилась у ясному небажанні за жодних обставин лукавити, а натомість – бути чесним не лише перед сучасниками й нащадками, а й перед пам’яттю вбитих, засвідчують його

відповіді, зафіксовані у стенограмах допитів на процесі СВУ. Відповідаючи на запитання-звинувачення прокурора Михайлика про причини погромів, безпідставно названі російсько-радянською пропагандою «петлюрівськими», і захищаючи правдою чесне ім'я вбитого більшовиками С. Петлюри, академік Єфремов стверджує:

«Михайлик: Отже, Спілка Визволення України і ви, в тому числі, вважали, що Петлюра не був погромщиком?

Єфремов: Я вважав так, хоча погроми робилися ...

Михайлик: Зважали так, що він не відповідає?

Єфремов: Я вважав, що це було наслідком загальної анархії тодішньої, а не особливості Петлюри ... *Петлюра не був погромщиком* ...

Михайлик: Мене цікавить дуже ... як до факту вбивства Петлюри відносилися члени СВУ і ви зокрема?

Єфремов: *Я обурився цим вчинком»* (курсив усюди наш. – П. Я.) [СВУ 1931, с. 215].

Поставимо логічне питання. Хіба ці слова академіка, що його атестовано як очільника «ворожої контрреволюційної терористичної буржуазно-націоналістичної організації», можуть викликати хоча б якесь заперечення не просто в об'єктивно-мислячої незаангажованої людини, а у звичайної людини зі здоровим глуздом? Який академік Єфремов терорист? «Терорист», що навіть під загрозою більшовицьких набойів («Набої для розстрілу» – зовсім не випадково назвав свою книгу про процес СВУ визначний письменник-дисидент 1960–70-років Гелій Снегірьов) засуджує погроми й акт убивства? Дивний це *терорист*. Погляньмо на гібридних «гуманістів» із ЛНР-ДНР. Далекі вони від «терориста-академіка» Єфремова. Дуже далекі.

Так само викликає повагу мужність, із якою С. Єфремов відкидає настійливі спроби обвинувача заплямувати пам'ять С. Петлюри однією ясною фразою: *«Петлюра не був погромщиком»*. Тут не лише небажання брехати, не лише захист доброго імені однодумця й лідера визвольних змагань, а й органічна неспроможність піти проти Істини. Навіть обстановка процесу, знання про масовий «червоний терор» не можуть змусити підсудного Єфремова поступитися Істиною на угоду брехні. У вільних умовах будь-хто з людей, вихованих на християнсько-гуманістичних засадах, обуриться вбивством людини, стане на захист її чесного імені. Навіть тоді обуриться і протестуватиме, коли ця людина сповідує істотно інші ідеологічні концепти. Поготів, коли ця людина є соратником і однодумцем у боротьбі за українську незалежність, за ствердження й утвердження базисних концептів боротьби за відродження національно-демократичного устрою суспільного буття українців, за право українцям бути собою. Але то – у *вільних* умовах, а не на лаві підсудних під час тоталітарних репресій ...

Також очевидною є безстрашність С. Єфремова як головного підсудного і знаного громадського діяча, коли він з гідністю українця, а не «преданного власті» громадянина УСРР – ССРСР чи російської імперії, в часи якої його теж багато разів переслідували за власні переконання, ясно проголошує у відповідь на питання радянсько-окупаційного голови суду, добре усвідомлюючи, чого саме від нього та від репрезентованої ним репресивної машини можна чекати після наступної заяви:

«Голова: Яке кінцеве настановлення ви мали?

Єфремов: *Створювати українську незалежну державу.*

Голова: Яким способом? ... Ви хотіли одірвати радянську Україну від Радянського Союзу?

Єфремов: Так, ми це мислили» (курсив наш. – П. Я.) [СВУ 1931, с. 240].

Де є пасіонарне відчуття причетності до долі власного народу у великому історичному й цивілізаційному обширові, а отже, не розмито-абстрактними є поняття національної честі та гідності, там є творення й відтворення духовно-інтелектуальних скарбів народу, зумисне знівельованих ворогами українства. А ще – прогностичне бачення перспективи буття рідної нації. Найбільш відомий з українських поетів у вірші «Стоїть в селі Суботові», певне ж, суголосно з відповіддю акад. Єфремова голові суду і таким, як він, мовив:

Не смійтеся, чужі люде!

Церков-домовина

Розвалиться ...

І з-під неї встане Україна.

І розвіє тьму неволі

Світ правди засвітить

І помоляться на волі

Невольничі діти! [Шевченко 2001, с. 135]

Олена Теліга в публіцистичній праці «Прапори духу», опублікованій у вільному від радянської цензури часописі «Література і мистецтво», концептуально перебуває на близьких до Сергія Єфремова позиціях. Поет і мислитель стверджує: «Завданням українського націоналістичного мислення є віднайдення всіх тих цінностей, які б скріплювали, а не розслаблювали душу нації, як то робило мистецтво, накинуте нам згори. Воно має відшукати всі ті великі почування, які намагався різними способами знищити наш ворог. Воно має дбати, щоб в душах нашого народу жило не голосне гавкання на ворога, лише глибока, непримирима й творча ненависть до нього. І не солодка розчуленість самим собою, а велика і мужня любов до своєї нації, до свого минулого, до свого народу і до всього великого і шляхетного, передусім до своїх героїв яких так довго переслідував і замовчував ворог. Українське мистецтво має підхопити і піднести високо прапори тих героїв, прапори найліпшого вияву нашої національної духовності» [Теліга 1955, с. 158].

Академік-літературознавець Сергій Єфремов у сталінському ССРСР, так само як і поет-філософ Олена Теліга під владою Німеччини Адольфа Гітлера, ясно ствердили право України – навіть в умовах ерзац-державності УСРР та «рейхскомісаріату Україна» – на духовно-інтелектуальне, а відтак – сутнісно-буттєве відокремлення від ССРСР чи Третього Рейху. Не на блюзнірське «одірвання», а саме на легітимне відокремлення від силоміць і облудним обманом нав'язаного Україні Союзу провінцій імперії або рейху, що носили псевдоніми «республік» чи «рейхскомісаріатів». Учений С. Єфремов і поет-філософ Олена Теліга добре знали, що їм загрожує. Одному – тортури в сталінсько-фашистських таборах і смерть. Другій – тортури в гітлерівсько-фашистських концтаборах і смерть. І все-таки вони *свідомо* пішли на те, щоб оприлюднити свою позицію. Гени? Козацький дух? А швидше – і те, і те, зумовлене в їхніх пасіонарних феноменах тисячолітньою християнською вірою та звитягою предків у її обороні, де Істина понад усе.

Автори радянського перейменування провінцій ССРСР у «республіки», вочевидь, або забули, або, швидше, свідомо зігнували староримське державно-правове розуміння самого терміна «республіка». Державницько-громадянське поняття, від якого, власне, й походять усі ідеали й ідеї

республіканського устрою на всі післяантичні часи. Нонсенсом є й буде для кожного, хто розуміється на цих питаннях, те, що республіки можуть входити до складу імперії, де панує одноосібна влада володаря, а отже, а ргіогі неможливим є демократичний спосіб управління державою. Не можуть демократично-республіканські форми державності стати підґрунтям форм правління в імперії будь-якого кшталту. Це так само складно уявити, якби, скажімо, Римська імперія Цезаревих часів або часів Марка Аврелія складалася з вільних республік, самостійних у своєму керуванні й вільних та незалежних у доборі засад внутрішньої та зовнішньої політики. Усвідомлюючи цю логічну й державно-правову невідповідність, С. Єфремов підтверджує як людина, яка мала ґрунтовну освітньо-правову базу свого світогляду, право і навіть обов'язок УСРР, якщо вона є республікою не за назвою, а за суттю, вийти зі складу імперії.

Наведемо ще декілька важливих для розуміння пасіонарної сутності феномену С. Єфремова концептів зі стенограм допитів головного обвинувачуваного на процесі СВУ. Будучи підсудним, С. Єфремов боронить одного з найкращих візантологів східнослов'янського світу перших 30-ти літ ХХ віку. Йдеться про ув'язненого спочатку російською, а потім і радянською імперією дослідника вітчизняної церковної історії Середньовіччя і Бароко академіка Харламповича. Наводимо фрагмент стенограми, що ясно свідчить про здатність С. Єфремова завжди бути на лицарських позиціях, намагатися боронити скривджених, а не бути з кривдниками:

«Любченко: (обвинувач): Ви пригадуєте тих академіків, які не були затверджені?

Єфремов: Пригадую.

Любченко: Прізвище?

Єфремов: Харлампович.

Любченко: Назвіть його праці.

Єфремов: *Це найкращий спеціаліст по історії освіти України 16–17 ВІКІВ* і він же член не тільки ВУАН, а член-кореспондент АН ССРСР, це дуже поважна посада Всесоюзної Академії ...

Любченко: Освіта на Україні?

Єфремов: *Він єдиний спеціаліст у цій галузі, це дуже солідна сила ...*

Любченко: Його праці?

Єфремов: Він ... проробив послання апостолів Петра і Павла.

Любченко: *Так ви вважаєте, що послання апостолів Петра і Павла досить бути, щоби стати академіком?*

Єфремов: *Це був один із нечисленних спеціалістів-візантологів, їх на весь Союз 3–4 і ми вважали, що варт ув'язати українську історію з візантологією ... його візантологічні знання заслуговують на увагу» (курсив усюди наш. – П. Я.) [СВУ 1931, с. 228].*

Вивчення освіти в Україні так само нерозривно пов'язане з вивченням коріння української національної ідеї, її генези і трансформаційних проявів з прогностичною оцінкою майбутнього розвитку нації. Атестація «Він єдиний спеціаліст у цій галузі, це дуже солідна сила» в сукупності з важливим для «українського радянського суду» (пригадаймо визначення подібних установ Є. Маланюка), визначенням ролі акад. Харламповича: «він же член не тільки ВУАН, а член-кореспондент АН ССРСР, це дуже поважна посада Всесоюзної Академії, його візантологічні знання заслуговують на увагу, один із нечисленних спеціалістів-візантологів, їх на весь Союз 3–4» мала, на

переконання акад. Єфремова, забезпечити українського академіка-візантолога від подальших репресій.

Сміливість і відверту відвагу академіка Єфремова в порятунку доброго імені й самого життя академіка Харламповича можна пояснити не лише питомим козацьким лицарством С. Єфремова, а й прагненням зберегти для України, науки й світу ті скарби, що їх маємо. Пасіонарій, який на лукаве питання обвинувача Любченка про «незатверджених» академіків (обвинувач навмисне «забуває» додати, що не затвержені вони були як штатні академіки ВУАН не з волі Спільного зібрання Академії, а під тиском комуністів і ГПУ) відповідає позитивною характеристикою «незатвердженого академіка» Харламповича, єднається в цьому разі з ученим-подвижником, який не може дозволити знехтувати перспективними розвідками й надбаннями для світової й вітчизняної науки. Що ж до теорії акад. Харламповича («варт ув'язати українську історію з візантологією»), то вона не втратила, а, попри штучне насильницьке переривання впродовж кількох десятиліть, лише посилила свій вплив в умовах уже вільної української думки в незалежній Україні. Без цієї теорії годі говорити про правдиве віднайдення джерел українського світобачення, державницької, суспільно-політичної думки, національної ідентичності як такої. А головне – про природу й мотиваційні чинники їхніх трансформацій у контексті тисячолітньої русько-української історії. Звісно, Візантія та її культурна традиція – це не єдине визначальне джерело суспільнотворчих і державотворчих рухів Русі-України та соборної України в подальші епохи й віки, але в чому вони є спорідненими і що мають відмінного – це можна визначити, спираючись на теорії акад. Харламповича.

Для розуміння феномену українства і пасіонарності постаті акад. Єфремова є концептуально важливим, що, відповідаючи на запитання обвинувача про наукові праці акад. Харламповича, вчений відповідає: «Він ... проробив послання апостолів Петра і Павла». У людини з низьким рівнем освіченості та природного інтелекту, яким є обвинувач, це твердження викликає знущальне зауваження: «Так ви вважаєте, що послання апостолів Петра і Павла досить бути, щоби стати академіком?» Якби обвинувач був принаймні обізнаним з ходом не лише української, а й загальноєвропейської соціально-гуманітарної думки, з морально-етичною її складовою, то він неминуче облишив би свій знущальний тон як недоречний. Як такий, що не академіків Єфремова і Харламповича, а його самого робить посміховиськом в очах освічених людей. А якби ще й був віруючим і жив за законами, що їх утверджували ці апостоли, то ніколи не став би обвинувачем ні на процесі СВУ, ні на якому іншому процесі. Утім, історія, як відомо, не має умовного способу.

Продовжуючи лицарську лінію захисту скривджених або тих, кому загрожувала смертельна небезпека («музика ГПУ – опера СВУ» – гірко наводить іронічний вислів тієї пори у книзі «Набої для розстрілу» Гелій Снегірьов), підсудний академік Єфремов виступає також оборонцем засновника першої української трудової школи, а насправді – першої елітарної української гімназії Києва В. Дурдуківського, філософсько-українознавча, педагогічна й психолого-педагогічна діяльність і теоретична спадщина якого належним чином ще й досі не осмислена й, на наше переконання, потребує ґрунтовного вивчення в низці монографій, дисертацій, наукових статей у різних царинах соціально-гуманітарного знання.

«Пухтинський: Чи можете сказати суддям, що він (В. Дурдуківський. – П. Я.) являє з себе як політичний діяч?

Єфремов: Я ... ніколи не вважав Дурдуківського за людину політичну. Він ніколи політикою не інтересувався. Це було з давнього часу. Він більш інтересувався літературою, особливо педагогікою, але як політичний діяч дуже мало виявляв себе.

Пухтинський: В своєму свідченні ви сказали, що він, на вашу думку, з політичного боку невиразна людина?

Єфремов: Так» [СВУ 1931, с. 233].

Академік Єфремов, якого ГПУ атестує як головного обвинувачуваного на процесі СВУ, виводить з-під нищівного удару одного з підсудних – знакового для Розстріляного Відродження педагога В. Дурдуківського. Цілком логічно: якщо сам очільник міфічної СВУ не вважає «Дурдуківського за людину політичну», то яким же чином В. Дурдуківський міг виконувати антирадянські й антикомуністичні завдання СВУ, а отже, яким чином йому би вдалося зашкодити радянській владі? Відтак і причин для його покарання радянським судом немає. Зацікавленість літературою й педагогікою навіть для радянських людоджерних (у прямому й переносному сенсі) порядків кримінальним злочином усе ж таки не була. «Політична невиразність» В. Дурдуківського, на яку звертає увагу очільник існуючої лише у хворій уяві авторів процесу «СВУ» – ще один позитивний, а не негативний момент для вирішення долі українського педагога перед лицем радянського осудовиська. Це передбачення С. Єфремова й справдилося у відносно м'якому вирокі званому педагогові.

Християнська лінія в обороні «малих сих» – загрозованих винесенням несправедливого й жорстокого вироку продовжується академіком Єфремовим й у відповіді на питання благовісника УАПЦ, одного із соратників митрополита Василя Липківського – В. Чеховського. Мета відповіді академіка Єфремова тотожна меті його відповідей про постаті академіка-візантолога Харламповича та засновника Першої трудової школи В. Дурдуківського, зокрема вивести з-під імовірного удару підсудного на процесі СВУ, проте – менш званого, ніж академік Єфремов, духовного й державного діяча:

«Чеховський: Я маю запитання до Єфремова. Чи був я членом “Братства української державності” або його засновником і чи він говорив про це підсудному Товкачу?

Єфремов: Я гадаю, що в свідченнях підсудного Товкача є непорозуміння. Я Чеховського не називав і не міг називати, бо *Чеховський не був засновником БУДУ, не був там*» (курсив наш. – П. Я.) [СВУ 1931, с. 443].

Слово С. Єфремова сказане, вкотре наголосимо, в *підневільних обставинах*. Більш того. Як людина, це впливає зі «Щоденників», він дуже добре розумів, з *ким* має справу. Знав, що насправді ніякого БУДУ, тим паче – як терористичної організації, насправді не було. Чудово розумів, *якої саме* відповіді прокурори, судді, весь репресивний апарат КП(б)У і ГПУ чекають від нього. І – мав мужність відповісти: «Я Чеховського не називав і не міг називати, бо Чеховський не був засновником БУДУ, не був там». В. Чехівський також усвідомлював, що саме від цих слів головного обвинуваченого залежить, у прямому сенсі, його життя і доля. Так само не закликав звинувачення репресивної машини С. Єфремов і на «підсудного Товкача». Шляхетно й просто зазначив: «Є непорозуміння». А за непорозуміння годі судити. Тим паче – засуджувати.

Висновки. Пасіонарні постаті в українській літературі, культурі, історії – явище недосліджене. Так само не дослідженими є їхнє місце, роль, ясно виявлений і прихований вплив на саму трансцендентальність вітчизняного й загальноєвропейського духовно-інтелектуального та буттєвого поступу. Постаті, що їх феномени репрезентовано в запропонованій студії, так само потребують масштабного дослідження, оскільки ще багато фактів, джерел, ідейно-світоглядних диспозицій не є належним чином актуалізованими в новітньому соціально-гуманітарному дискурсі. Тож наша розвідка – один із перших кроків на цьому складному, але необхідному шляху.

ЛІТЕРАТУРА

- Булгаков, М. (1989). Дьяволиада. [В:] Булгаков М. *Київ-город*. Кишинев, с. 490–498.
- Єфремов, С. (1997). Щоденники. [У:] Єфремов С. *Щоденники*. Київ, 756 с.
- Костенко, Л. (2011). *Мадонна перехресть*. Київ : «Либідь», 112 с.
- Маланюк, Є. (2017а). Слово в Десятиліття (25.V.1926 – 25.V.1936). [У:] Маланюк Є. *Вибрані твори*. Київ, с. 496–511.
- Маланюк, Є. (2017б). Чергова лекція (нагінка проти Єфремова). [У:] Маланюк Є. *Вибрані твори*. Київ, с. 349–361.
- Спілка Визволення України* (1931). Стенографічний звіт судового процесу. Харків.
- Теліга, О. (1955). Прапори духу. [В:] *У сяйві нашого Києва*, с. 155–158.
- Шевченко, Т. Г. (2001). *Кобзар*. Київ, 344 с.

*Подано до редакції 22.03.2018 року
Прийнято до друку 19.04.2018 року*